

Vertybių erdvėlaikis: kaitos ir pastovumo problema

SAULIUS KANIŠAUSKAS

Mykolo Romerio universitetas, Ateities g. 20, LT-08303 Vilnius

El. paštas: sauliusk@ml.lt

Straipsnyje kultūrinių žemėlapių kontekste analizuojamas vertybių erdvėlaikis – vertybių sklaida laike ir erdvėje, erdvę suprantant ne tik kaip „vertybių žemėlapi“, bet ir kaip trečią dimensiją – „vertybių gylį“, jų pakopinę sandarą. Parodoma jų kaita laike ir atkreipiamas dėmesys į tai, kad tiek klasikinėje, tiek modernioje aksiologijoje greta instrumentinių ir sisteminių vertybių regimos savo tapatumą išlaikančios esminės vertybės. Keliamas klausimas, kuo tai paaiškinti ir pagrįsti. Greta fenomenologine refleksija ir analitika paremtų atsakymų į šį klausimą pateikiamas ir naujas požiūris, kuris grindžiamas transdisciplininį pobūdį turinčia sinergetine paradigma.

Raktažodžiai: erdvėlaikis, vertybės, esminės vertybės, kaita ir pastovumas, sinergetika

ĮVADAS

Kiekvieną kultūrą, kurią pačia plačiausia prasme galima apibrėžti kaip žmogaus veiklos sukurtus materialius ir idealius artefaktus, charakterizuoja tiek tų artefaktų lokalūs ir globalūs *vertinimai* laiko žiūroje, tiek *vertybės*, kuriomis buvo vadovautasi kūrybinio proceso metu. Kultūra neatsiejama nuo joje išpažįtamų vertybių, vertybės neatsiejamos nuo kultūros. Taipi kultūrinius peizažus aprėpianti *kultūrinių žemėlapių* metafora implikuoja ir *vertybių žemėlapius*. Bet dar talpesnė yra *vertybių erdvėlaikio* metafora, kuria toliau ir naudosimės.

Šiandieną sunku rasti tokią žmogiškos veiklos sritį, kurioje nebūtų vadovaujamosi vienokiomis ar kitokiomis vertybėmis. Jos net deklaruojamos viešai, taip kuriant įmonių, įstaigų, organizacijų veiklos *įvaizdį* (Arimavičiūtė 2005a: 105–119, 148–159, 175–177). Kuriami ne tik įvaizdžiai, bet ir pačios vertybės. XX a. pabaigoje ėmė formuotis *konstruktyvistinė aksiologija*¹, kurios siekis – *sukonstruoti* naujas, naują laiko dvasią atliepiančias vertybes. Vyksta ir natūralus dar F. Nietzsche's pareikalautas *vertybių pervertinimo* procesas. Bet šiuose vertybių „konstravimo“ ir jų „pervertinimo“ procesuose susiduriama su gana paradoksaliu reiškiniu: ne tik buitinėje sąmonėje, bet ir teoriniuose konstruktuose neišnyksta tai, kas klasikinėje aksiologijoje įvardyta *esminėmis* vertybėmis.

Kodėl? Kodėl viskam kintant išlieka kažkas nekintamo? Kodėl net naujų vertybių „konstravime“ ir senųjų vertybių „pervertinime“ išlieka kažkas pastovaus ar bent to pastovumo siekis?

¹ *Aksiologiją* trumpiausiai galima apibrėžti kaip filosofinę *vertybių teoriją*. Plačiau ji apibrėžiama kaip *filosofinė disciplina*, tirianti termino „vertybė“ esmę, vertybių pasaulio ontologinį statusą, charakteristikas ir struktūras, vertybių hierarchijas, jų pažinimo galimybes, vertybinių sprendimų specifiką ir t. t., taip pat žmogaus vertybinio santykio su tikrove savitumą (Kuzmickas 2013: 11–42). Kita vertus, analitiniai filosofai teigia, kad *aksiologija* yra tik *vertybių teorijos* dalis, nes pastaroji aprėpia visas estetikos, moralės, socialinės ir politinės filosofijos sritis, o *aksiologija* esanti tik *normatyvinė etikos teorija* (Value Theory 2012).

Šio straipsnio tikslas ir yra bandyti atsakyti į šį klausimą. Išsyk atkreipsime dėmesį į tai, kad straipsnio apimtis neleidžia plačiau ir giliau išanalizuoti visų šiuolaikinėje aksiologijoje svarstomų problemų, todėl tik nubrėšime svarstymų kryptis ir galimo atsakymo į pateiktą klausimą kontūrus.

Straipsnis grindžiamas transdisciplinine² metodologija. Tai reiškia, kad nors jame ir vyraus filosofinė refleksija, nebus išvengta orientacijos į pragmatinius klausimus ir analitinei filosofijai būdingų pavyzdžių, taip pat gamtamokslinių sinergetikos įžvalgų. Juolab kad nuo filosofinės refleksijos jos neatsiejamos, iki šiol diskutuojama, kur sinergetikoje yra riba tarp „grynojo mokslo“ ir filosofijos.

VERTYBIŲ ERDVĖLAIKIS

Vertinimas persmelkęs visą žmogaus gyvenimą, visą žmonijos istoriją. Žmogus sąmoningai ar nesąmoningai vertina daiktus ir reiškinius, save ir kitus žmones, veiksmų galimą naudą ar žalą, siekius ir troškimus, lūkesčius ir tikėjimus, pasaulėžiūras ir filosofines koncepcijas, politiką ir istoriją, menus, mokslus, kultūrą, istoriją ir t. t. Dažnai tas vertinimas yra artikuliuojamas, dar dažniau jis lieka neišsakytomis nuomonėmis, požiūriais, jausmais ir emocijomis, bet ir tuo atveju jis turi įtakos sprendimams ir veiksmams. Tai, kas yra vertinama gerai ar itin gerai, ko sąmoningai ar nesąmoningai siekiama, kas yra *idealo* kaip *tobulo* daikto, būvio, veiksmo, sieko ir t. t. vaizdinys, vadinama *vertybe*. Siekių ir poreikių yra daug, tad ir vertybių yra daug. Žmogus gyvena persipynusių vertybių *erdvėlaikyje*, pats jas kuria ir yra jų reikšmingai veikiamas.

Naudosimės iš fizikos „pasiskolinta“ *erdvėlaikio* metafora, nes ji yra kur kas turiningesnė nei dažniau vartojama *žemėlapiu* metafora. Žemėlapiu vadinamas *plokščias* topografinis Žemės vaizdas, o *erdvės* sąvokoje implikuota ir trečia dimensija (matavimas), t. y., „aukštis“ ar „gylis“. *Erdvėlaikio* sąvoka aprėpia jau keturias dimensijas: trys iš jų yra tai, kas vadinama *erdve*, ketvirtoji – *laikas*. Erdvėlaikio sąvoka suponuoja erdvės ir laiko neatsiejamas sąsajas. Pasak N. Kardelio (2012), šią A. Einsteino teiktą *erdvėlaikio* sampratą tegul ir miglotai, bet nujautė ir Platonas, o dabar ji jau yra chrestomatinė. Taikant *erdvėlaikio* metaforą *vertybėms*, turima omenyje tai, kad *vertybės* skleidžiasi ne tik „žemėlapyje“ (t. y. jos yra gana skirtingos įvairiuose Žemės regionuose), bet ir „*aukštyje*“ ar „*gylyje*“ bei *laike*. Trečioji vertybių dimensija („aukštis“ ar „gylis“) gali būti suprantama ir kaip vertybių *hierarchinė tvarka*, ir kaip jų *vertinimo „gelmė“* (t. y. tą tvarką numanantių įžvalgų reikšmingumas, svarba). Jau trivialus tapo supratimas, kad šios trys vertybių dimensijos skleidžiasi bei kinta *laike*.

„Vertybių žemėlapis“ neatsiejamas nuo „*kultūrinio žemėlapio*“ – įvairiuose mūsų planetos regionuose istoriškai susiklostė skirtingos kultūros su jose vyraujančiomis skirtingomis vertybėmis (Kuzmickas 2013: 122–144). Į tą faktą dėmesį atkreipė jau senovės graikų sofistai, ir būtent tai jiems leido teigti, kad nėra ir negali būti vienodų papročių, elgesio normų, įsitikinimų, vienodų gėrio ir grožio sampratų, vienodų vertybių. Tiesa, jie (kaip ir daug vėlesni mąstytojai) *vertybės* termino nevartojo, bet tai, kas dabar vadinama *vertybėmis*, jie siejo su *gėrybėmis* ir *dorybėmis* (Hurka 2006).

Pasak A. MacIntyre'o (2000: 22–27), jau Homero laikais dorovės normos pirmiausia buvo susijusios su socialine tvarka, kurią nusakė nusistovėjusių socialinių funkcijų hierar-

² Norminant lietuvių kalbą vietoje terminų „tarpdisciplininis“, „interdisciplininis“, „transdisciplininis“ siūloma vartoti terminą „tarpdalykinis“. Jau esame aptarę (Kanišauskas 2011), kad terminas „tarpdalykinis“ neatitinka net pirmųjų dviejų terminų tikrosios prasmės, o J. Piaget į mokslą įvestas terminas „transdisciplininis“ turi itin specifinę prasmę ir jo keisti kitokiu terminu negalima.

chija. Žmogų, kuri mes vadiname „geru“ (*agathos*), neatsižvelgdami į jo socialinį vaidmenį ir vertindami tik jo poelgius, tais laikais *agathos* nepavadinsi. Žmogus nebuvo laikomas *agathos*, jeigu jis nesugebėdavo atlikti savo socialinių funkcijų. Valdovas, kuris pralaimėdavo mūšį vien dėl to, kad priešojė būdavo dešimteriopai didesnės, jau negalėdavo pretenduoti būti *agathos* („geru“). Kintant socialinei tvarkai kito ir dorovinių sąvokų prasmės. Tą liudija išlikęs tų laikų tekstas: „Daugelis *kakos* yra turtingi ir daugelis *agathos* yra skurdžiai, bet mes nenorėtume iškeisti savo *arete* į turtus, kadangi pirmasis visada išlieka žmogumi, o turtai pereina iš vieno žmogaus kitam“. Čia graikiškas žodis *kakos* reiškia „ydingas, blogas žmogus“, *arete* į lietuvių kalbą paprastai verčiamas kaip dorybė, o *agathos* – geras (žmogus). Perteikęs šį tekstą A. MacIntyre'as atkreipė dėmesį į tai, kad čia žodis „geras“ (*agathos*) jau nesiejamas su socialiniu vaidmeniu, kad Sokrato laikais žmogaus vertinimas jau radikaliai skyrėsi nuo Homero laikų vertinimo.

Vertybiniai požiūriai kito nuolat. Pavyzdžiui, jei viduramžiais aukščiausia vertybe buvo žmogaus *dvasiniai* siekiai, tai jiems baigiantis imta vertinti *darbą*, *darbštumą*, vidurinės klasės žmonės ėmė piktintis bažnyčios institucijų ekonominiu neproduktyvumu, nedirbančiais ir elgetaujančiais vienuoliais (Fromm 2008: 101, 74–75). Išimtiniam visuomenės dėmesio centre *darbas* ir *gamyba* atsidūrė susiformavus jau kapitalistiniams santykiams. Vertybe tapo parduodamas darbas. O kadangi kapitalistinės gamybos tikslas yra *vartojimas*, kuris skatina ir ugdo *poreikius*, pats vartojimas tapo tikslu ir vertybe, pagimdęs dar kitą vertybę – „poreikių patenkinimą“, „poreikių gamybą“, net „dvasinę gamybą“ (Rubavičius 2010: 34–39, 97–125, 164). Kaip reakcija į kapitalistinį gyvenimo būdą kilo komunistinės visuomenės idėja – visuomenės, kurioje dieviškas, dvasines vertybes pakeistų humaniškos, kurioje aukščiausia vertybe taptų pats žmogus, o ateizmas reikštųsi kaip meilė žmogui, net altruizmas (MacIntyre 2012: 86–117). Savo ruožtu altruizmo visuomeniniuose santykiuose idėja ėmė formuoti mintį, kad aukščiausia vertybė ir svarbiausias siekis yra *Kito* žmogaus gerovė, todėl viena iš kertinių Europos identiteto atramų (krikščionybė) į Europos Sąjungos Konstitucijos vertybių sąrašą net nebuvo įtraukta. Konstitucijos kūrėjams labiau rūpėjo *Kitas* – *kitų religijų* išpažinėjai (Degutis 2014: 14–15, 29).

Čia pateikėme tik kai kuriuos vertybių kaitos pavyzdžius. Greta tapusių tradicinėmis (darbštumas, sąžiningumas, pareigingumas, teisingumas ir t. t.) dabar įvardijamos ir tokios vertybės, kaip minties laisvė, bendradarbiavimas, manipuliavimo ir prievartos atsisakymas, rūpestis kitais, tolerancija, gyvenimo kokybė, sėkmė ir t. t., kurių dar prieš šimtmetį nebuvo. Greta moralinių, estetinių, religinių, tautinių vertybių susiformavo ekonominės, teisinės, organizacinės, gyvenimo, geopolitinės, edukologinės ir t. t. vertybės. Jos irgi kinta, tiek Lietuvoje (Adomionienė 2013; Aramavičiūtė 2005b; Daukšas 2013; Janušauskaitė 2008; Mizinska 2007; Patapas 2011; Pruskus 2012; Vasiliauskas 2005), tiek visame pasaulyje (Mitrikas 2008).

Kita vertus, skirtingais kriterijais grindžiamose vertybių sistemose naujos vertybės kartais gana paradoksaliai persipina su jau tapusiomis tradicinėmis, o toje nepaliaujamoje vertybių kaitoje regimas ir tam tikras jų pastovumas, tam tikras vertybių „branduolys“, kuris konsoliduoja visas kitas vertybes, suteikia joms prasmę.

VERTYBIŲ ERDVĖLAIKIO KONTŪRAI

Susigaudyti šiuolaikiniame vertybių erdvėlaikyje ganėtinai sunku. Tiek kokybiškai skirtingų vertinimo objektų įvairovė, tiek bendrų vertinimo kriterijų nebuvimas kartais net verčia klausti: *apie ką kalbama, kai kalbama apie vertybes?* O gal iš viso tokio dalyko, kaip *vertybės, nėra?* Taip, pavyzdžiui, manė A. J. Ayeris (Ajeris 1989). Siekdamas filosofiją ir etiką „išlaisvinti

iš metafizikos spekuliacijų“, jis tvirtino, kad *vertybiniai teiginiai* yra nemoksliški, nes jie neturi empiriškai patikrinamų atitikmenų tikrovėje. Geriausiu atveju tai, kas vadinama *vertybėmis*, esą susiję tik su *emocijų* padiktuotais troškimais. Itin kritiškai apie klasikinę aksiologiją atsiliepė ir M. Heideggeris. Kilusį didžiulį susidomėjimą vertybių problema jis vadino „*vertybių kultu*“ ir tvirtino, kad *vertybės* sąvoka esanti tautologiška, nes *gėris* apibrėžiamas naudojantis *vertybės* sąvoka, o *vertybė* apibrėžiama naudojantis *gėrio* sąvoka. M. Heideggeris reikalavo filosofiją ir gyvenimą „deaksiologizuoti“ (Heideggeris 1992: 179, 209–210; Kuzmickas 2013: 179; Шохин 2001). Vertybių esmingumu verčia abejoti ir greta perfekcionistinio požiūrio į vertybes (Hurka 2006) susiformavęs kultūrinis bei subjektyvusis vertybinis reliatyvizmas (Edel 2001). Kita vertus, greta šio iš esmės nihilistinio požiūrio į vertybes egzistuoja daugybė kitų – pozityvių, tačiau itin prieštarinių, ir ima atrodyti, kad juose susigaudyti beveik neįmanoma, kad vertybių samprata yra sunkiai apibrėžiama. Toks vaizdas ypač ryškus regint postmodernų transgresyvų diskursą (Kardelis 2006; Kuzmickas 2013: 99–106) ir siekį transdisciplininę metodologiją pritaikyti vertybių sferai (McGregor 2014).

Tačiau vis dėlto įvairias *vertybes* ir jų kilmę aiškinančias *teorijas*, įvardytas filosofijos enciklopedijoje, žodynuose, žinynuose (*Axiology* 2014; *Axiology: A Theory of Value* 2014; Bond 2001; Edel 2001; *Formal Axiology* 2014; Hurka 2006; *The Science of Axiology* 2014; *Value Theory* 2012; Абушенко 2014; Шохин 2001) ir filosofinėse studijose (Bader 2013; Briedis 2009; Carson 2007; Kuzmickas 2013; McGregor 2014; Mickūnas 2012; Mizinska 2007; Smith 2014; Позов 1998), galima susisteminti. Tiesa, jas sunku sisteminti *chronologine tvarka*, nes (išskyrus krikščioniškas vertybes) beveik visos formavosi bemaž vienu metu³. Jose yra keliami du pagrindiniai klausimai: a) iš kur kyla žmogiškosios vertybės, b) ar tai, kas yra vadinama vertybėmis, turi savarankišką būtį? Atsakymai skirtingi, bet juos įmanoma sisteminti, jie leidžia įžvelgti vertybių erdvėlaikio „gylį“ ir „aukštį“.

Krikščioniška vertybių teorija grindžiama mintimi, kad aukščiausia vertybė yra Dievas, ir būtent Dievas grindžia visas kitas vertybes, būdamas jų šaltinis. *Transcendentalizmo* krypties atstovai (jiems pirmiausia priskiriami neokantininkai W. Windelbandas ir R. Rickertas) vertybes traktavo kaip idealios būties raišką, susijusią ne su empiriniu pažinimu, o su „grynos“, transcendentalios sąmonės aktais. *Personalinio ontologizmo* krypties atstovai (jiems priskiriami M. Scheleris ir N. Hartmannas) plėtojo neokantininkų mintį, kad, siekiant vertybes susieti su realybe, reikia plėtoti *logos* idėją. Tik jei M. Scheleris vertybių realumą grindė mintimi, kad jis kyla iš „belaikės aksiologinės serijos Dieve“, kurios netobulas atspindys reiškiasi asmenybės struktūra, o pastaroji priklauso nuo jam imanentiškos vertybių hierarchijos, tai N. Hartmannas religinių prielaidų atsisakė ir bandė parodyti vertybių autonomiją. *Naturalistinio psichologizmo* krypties atstovai (pvz., A. Meinongas, J. Dewey'us, A. Maslowas) buvo įsitikinę, kad vertybių šaltinis esąs biologiškai ir psichologiškai interpretuotuose žmonių *poreikiuose*, todėl vertybės (bent jau dauguma jų) gali būti tiriamos empiriškai. *Kultūrinio-istorinio reliatyvizmo* krypties atstovai (W. Dilthey'us ir kt.) plėtojo mintį, kad egzistuoja daugybė lygiavertčių vertybinių sistemų, kurios priklauso nuo konkretaus kultūrinio-istorinio konteksto ir

³ Pavyzdžiui, aksiologų H. Rickerto ir M. Schelerio darbai buvo išleisti beveik vienu metu (1910 ir 1913 metais), bet gretinti jų pažiūras į vertybes ganėtinai sunku. Beveik tuo pat metu (1908 m.) M. Weberis paskelbė darbą, skirtą vertybių psichologijoje ir ekonomikoje santykio analizei, ir jo sociologinis požiūris į vertybes nė iš tolo nebuvo panašus į H. Rickerto ar M. Schelerio požiūrius. Dar kitokios buvo tuo pačiu laikmečiu kūrusių E. K. R. von Hartmanno (jis priskiriamas iracionalistams) ir W. Dilthey'aus (jis laikomas vienu iš hermeneutinės filosofijos kūrėjų, aksiologiniu pluralistu) pažiūros, tačiau jų visų kūryba dažnai priskiriama *klasikiniam* aksiologijos raidos periodui.

kurias įmanoma pažinti tik tų kontekstų rėmuose. *Sociologizmo* krypties atstovai (žymiausias jų – M. Weberis), perėmę iš neokantininkų *vertybės* kaip *normos* sampratą, vertybes siejo su jų reikšmingumu subjektui ir socialiai orientuotiems veiksmams. Vertybės M. Weberiui tapo tuo metodologiniu įrankiu, kuris leido aprašyti socialinius santykius ir socialines struktūras, nes kiekviena socialinė struktūra turi tam tikrą vertybių sistemą, kurią priima ir kuria vadovaujasi tos struktūros nariai.

Nevertinant šių teorinių įžvalgų „gylio“ (t. y. jų reikšmingumo, prasmingumo), išsamesnė jų analizė rodo, kad, nepaisant jų regimo prieštaravimo, jos viena kitą papildo. Tą patį galima pasakyti ir apie tomis teorijomis grindžiamas *vertybių hierarchijos* (vertybių erdvėlaikio „aukščio“) sistemas. Geriausiai žinomos ir labiausiai išplėtotos yra krikščioniškos (S. Behno, D. von Hildebrando), taip pat M. Schelerio, N. Hartmanno, A. Maslowo⁴ sistemos. Nors šie autoriai savo teikiamas vertybių hierarchijas grindė skirtingomis filosofinėmis prielaidomis, o jų vartoti terminai kažkiek skyrėsi, visi jie įvardijo (jas detalizuodami) *tris vertybių grupes*: transcendentines⁵ (arba religines), dvasines (dorovines, „aukštąsias“, saviaktualizacijos) ir vitalines (kardinalias, „svarbiausias“). Dauguma aksiologų vertybes siejo su žmogaus gyvybiniais ir psichologiniais *poreikiais*, bet jais apsiribojo tik J. Dewey'us, o kiti vienaip ar kitaip akcentavo *idealų* vertybių pobūdį. Jau klasikinėje aksiologijoje susiformavo požiūris, kad *vertybės* turi *savarankišką būtį*, kad objektyviai ar bent intersubjektyviai egzistuoja *savaiminės, esminės vertybės*. Nors ir neartikuliuojamas šis požiūris regimas net ir kultūrinio-istorinio reliatyvizmo bei sociologizmo teorijose (be abejo, to nėra nihilistiniame požiūryje į vertybes).

Tai, kad greta kitų egzistuoja ir *savaiminės*, arba *esminės*, vertybės, tvirtinama ir šiuolaikinėje analitine filosofija grindžiamoje *vertybių teorijoje* (žr. 1-ą išnašą), ir *mokslinėje (formaliojoje) aksiologijoje*.

Analitiniai filosofai tvirtina (Bader 2013; *Value Theory* 2012), kad vienareikšmiškai ir tiksliai apibrėžti tokius terminus kaip *vertė* ir *vertybė* praktiškai yra neįmanoma, bet apie ką mes kalbame, vartodami tuos terminus, galima suprasti iš pavyzdžių. Pateikiami šie pavyzdžiai: 1) Malonumas yra gėris; 2) Gerai, kad tu atėjai; 3) Ji jam yra gera; 4) Tai – geras peilis. Čia žodis *vertė* nevartojamas, vietoje jo vartojami žodžiai *geras*, *geresnis*, *geriausias* (blogas, blogesnis, blogiausias), kuriais nusakome vertinimo objekto *vertę* (t. y. vertinamą). Šių pavyzdžių išsami loginė analizė atskleidė, kad 2-as ir 3-ias posakiai yra priskirtini *paprastam*, arba *naivuolio, gerumui*, ir toks vertinimas priskiriamas *utilitarizme* implikuotam *pasekmių principui* (ignoruojant naudos, hedonizmo ir socialinį principus). Ketvirtas posakis vadinamas *atributyviniu*, arba *pažymimu*. Juo tik *pažymima* daikto savybė (kokybė), o ne *esminis gerumas*, kuris suprantamas, kad daiktas yra geras, vertingas pats savaime. Pirmas posakis predikuoja, kad tam tikras dalykas (šiuo atveju – malonumas) yra *geras pats savaime*. Šiuo atveju, jeigu nedrįstame žodį *gėris* vadinti *vertybe*, jį galima vadinti bent *pretenzija į vertybę* ir vartoti siejant su tokiais žodžiais kaip turtas, elgesys, pinigai arba (neigiama prasme) apgaulė, bailumas ir t. t.

Išsami pateiktų ir kitų pavyzdžių analizė rodo, kad praktikoje išvengti palyginimų beveik neįmanoma, bet gali būti ir taip, kad vertindami kokį nors objektą teiginiu „tai yra gėris“ mes jo nelyginame su kuo nors, o konstatuojame faktą arba įsitikinimą, kad vertinimo objektas yra „aukščiausias“ bet kokių kitų galimų vertinimo objektų atžvilgiu, ir būtent todėl yra *sa-*

⁴ A. Maslowo „poreikių piramidę“ drąsiai galima vadinti ir „vertybių piramide“.

⁵ Tiesa, atsisakydamas religinių implikacijų N. Hartmannas (2001: 221) savo teiktoje vertybių hierarchijos schemoje vietoje *transcendentinių vertybių* nurodė brūkšnius, bet iš konteksto gana akivaizdu, kad „virš“ jo įvardytų *dorovinių vertybių* egzistuoja ir tai, ką kiti autoriai įvardijo transcendentinėmis ar gal net religinėmis vertybėmis.

vaiminė vertybė. Savaimines vertybes (ar bent jau *vertybines pretenzijas*) yra būtina skirti nuo *atributyvinių vertybių*, kurios dažnai vadinamos ir *instrumentinėmis vertybėmis*, nes vertinant pasitelkiami tam tikri empiriniai vertinimo instrumentai (pvz., ilgio vienetai vertinant medžių aukštį arba sprinterių bėgimo laikas ir pan.). Tad egzistuoja dvi kardinaliai besiskiriančios vertybių rūšys: *esminės* ir *atributyvinės (instrumentinės)*. Neabejojama, kad *atributyvinių vertybių* yra daug, bet nesutariama, ar tą patį galima pasakyti apie *esmines* vertybes. Tačiau vertybių teoriją (aksiologiją) pirmiausia domina *esminės vertybės* ir tokie vertinimo objektai, kurie negali būti įvertinti instrumentiškai.

Esmines (savaimines) vertybes postuluoja ir mokslinės (formaliosios) aksiologijos pradininkas Robertas Hartmanas (*Formal Axiology*; Smith 2014). Savo *vertybių trijų dimensijų* koncepcijoje tai, ką analitiniai filosofai vadina *atributyvinėmis*, arba *instrumentinėmis*, vertybėmis, jis vadina *neesminėmis* ir teigia, kad jos yra susijusios su praktine patirtimi, eksperimentiniais (instrumentiniais) tyrimais, grindžiamos realaus pasaulio elementų lyginimu ir galimybe tų elementų savybes pritaikyti praktinėje veikloje, kad jos yra reliatyvios. *Sisteminės vertybės* tai – dimensija formalių konstrukčių, kurie leidžia žinoti ką nors kaip idėją ar koncepciją. Jų esmė – tobulumas, išbaigtumas, kuris gali būti pasiektas tik dėka struktūrizuoto, sisteminio mąstymo, paremto dėsniais, taisyklėmis, aiškiais procedūromis, taip pat privalomumą derinant su galimybėmis. Sisteminis vertinimas reikalauja arba paklusti „dėsniumi“, arba jam nepaklusti, t. y. jį pažeisti. Pavyzdžiui, moteris yra arba nėščia, arba nenėščia; „vidurio“ čia būti negali. Toks vertinimas dažniausiai vartojamas atrenkant kandidatus į vienokias ar kitokias pareigybes. O *esminės (vidinės) vertybės* tai – asmens ar dalyko (daikto) *buvimo tokio, koks jis yra*, dimensija. *Esminis vertinimas* atmeta bet koki lyginimą, vertimo objektai (subjektai) yra vertinami *tokie, kokie jie yra* individualioje, išskirtinėje, unikalioje jausminėje ar dvasinėje būtyje. Esminis vertinimas yra „daiktų sau“ ar „daiktų savyje“ vertinimas.

Vertybių dimensijos pačios savaime vertybinių sprendimų pateikti negali, todėl siekdamas praktinių tikslų R. Hartmanas sukūrė *vertybių profilių (vertybių pjūvių, arba tipiškų vertybių bruožų)*, kuriuos įmanoma nustatyti, o kai kuriais atvejais net „apskaičiuoti“, teoriją. Vertybių profiliai tai – tam tikras *vertybinis klausimynas*, leidžiantis nustatyti asmens „vertybinę apimtį“, arba asmens gyvenimo istorijos pjūvį. Kiekvieną *vertybių dimensiją* atitinka tik jai būdingas *vertybių profilis*. Be to, kiekvieną vertybių dimensiją galima vertinti *teigiamai* arba *neigiamai*. Teigiamą vertinimą R. Hartmanas pavadino *kompozicijomis (compositions)*, neigiamą – *transpozicijomis (transpositions)*. Šešios *vertinimo kombinacijos* ir trys *kompozicijų bei transpozicijų kombinacijos* sudaro aštuoniolika galimų vertinimo variantų, kurie turi *hierarchinį pobūdį*. Kiekvienas iš jų šioje hierarchijoje turi logiškai apibrėžtą vietą, ir jų visuma formuoja *vertybines normas*, kurias galima *formalizuoti*, t. y. išreikšti matematinėmis funkcijomis. Vertybiniai profiliai santykyje su vertybių dimensijomis įgauna apskaičiuojamą matematinę vertę, leidžiančią gana efektyviai spręsti kylančias vertybines problemas praktikoje.

VERTYBIŲ PASTOVUMAS JŲ KAITOJE

Ši trumpa gana painaus vertybių erdvėlaikio apžvalga rodo, kad greta nuolatinės vertybių kaitos egzistuoja ir tai, kas toje kaitoje išlieka pastovu, kas atsargių mąstytojų vadinama tik *pretenzijomis* į esmines vertybes, bet tokios sunkiai artikuliuojamos (greičiau intuityviai suvokiamos) *esminės vertybės* vis dėlto pripažįstamos net ir tradicinės metafizikos atsisakiusiose filosofijos kryptyse. Pripažįstama ir vertybių hierarchija.

Kyla klausimai: a) kodėl toje nuolatinėje vertinimų ir vertybių kaitoje išlieka kažkas pastovaus ir b) kuo tai grindžiama ar gali būti pagrįsta?

Pateiksime tris galimus atsakymų variantus: fenomenologinį, analitinį ir sinergetinį. Fenomenologinį požiūrį bene ryškiausiai pateikė A. Mickūnas (2008; 2012: 99–122)⁶. Apšvietos (taip jis vadina „instrumentiniu protu“ grindžiamą tikrovės pažinimo projektą) vertybių sampratą jis siūlo keisti fenomenologine samprata. Operuodamas tokiomis kertinėmis fenomenologijos sąvokomis, kaip *eidos* (arba *esmė*, *idealus objektas*, ankstesnė už empirinį patyrimą *ižvalga* ar net *provaizdis*), *konstituavimas* (kaip sąmonės ir pasaulio santykių procesas), *transcendencija* (kaip gamtinė anapusių, į kurią nukreipta sąmonė), *gyvenamasis pasaulis* ir t. t. (Mickūnas, Stewart 1994: 53, 56–57, 61, 63–65), šis autorius gana įsakmiai atkreipia dėmesį į tai, kad vertybės ir vertinimai gali kisti ne vien dėl jų vidinės konstruktyvios prigimties, bet ir dėl sąmonės bei pasaulio *konstitutyvaus* suvokimo, kuris koreliuoja su žodžiais nenusakomais *eidosais*. Užtuot instrumentiniu protu *vertybes konstravus*, jas reikia *suvokti* kaip gyvenamojo pasaulio *vertingumą* (*worth*). Bazinis suvokimas yra vertybiškai selektyvus, ir turi būti aišku, kad bet kuris suvokimas ir net percepcijos priklauso nuo selektyvaus vertinimo. Tai, ką mes suprantame, jau yra selektyviai įvertinta, o pats supratimo procesas priklauso ir nuo *vertybių vertinimo*, kurio metu atrenkamos tam tikros specifinės vertybės, atitinkančios būsimų vertybių projektą. Šiuos procesus lemia gyvenamąjį pasaulį konstituojantis fundamentalus intencionalumas, ir toks vertybių suvokimas yra transcendentalus, pasiekiamas tik dėka *turėtų omenyje* reflektiviai suvokiamų objektų, kurie egzistuoja *temporaliai*, pastarąjį terminą suprantant ne *laikiškumo* prasme, o *atviro akiračio* prasme, be jokios specifinės ontologinės trajektorijos. Apšvietos projekto sukonstruotą vertybių pasaulį reikia peržiūrėti, atsigręžti į *žmogišką vertę*, kuri yra visų vertybių pagrindas, *savaiminis vidinis vertingumas* (*intrinsic self-worth*), ir yra tai, ką galima pavadinti jokiais žodžiais ar apskaičiavimais nenusakomais *eidosais*, net tuo, ką senovės graikai vadino *archė*, kaip nekintančiu visa ko pagrindu, esme.

Visai kitaip *esmines vertybes* grindžia analitinis filosofas R. M. Baderis (2013). Jis vertybes sieja su daiktų ar reiškinių savybėmis ar ypatybėmis (*properties*) ir analizuoja skirtumus tarp esminių (*intrinsic*) ir neesminių (*extrinsic*) savybių. Teigdamas, kad *esminės savybės* lemia *esmines vertybes* kaip daiktus savyje, o jeigu tos savybės yra santykiyje su kitais daiktais, tai vertybių *esminėmis* laikyti negalima, ir esminių savybių nustatymas nepriklauso nuo to, koks iš esmės yra pasaulis, šis autorius visą dėmesį skiria skirtumo tarp *esminių* ir *neesminių savybių* loginei analizei. Sprendžiant šią problemą paprastai naudojamosi arba kombinatorikos, arba dublikacijos metodais. Pirmasis esminių ir neesminių savybių nepriklausomybę grindžia logikos, modalumo, mereologijos ir erdvėlaikio terminais, antrasis jas apibrėžia kaip tokias, kurios niekuo nesiskiria nuo savo dublikatų (kopijų). Abu šie principai, pasak autoriaus, iš esmės yra natūralistiniai, o požiūris, kad *esminės savybės* bei *vertybės* yra gamtiškos, esąs neteisingas. Tirdamas *esminių vertybių* intensyvios (*intensional*) ir ekstensyvios (*extensional*) analizės esmę ir pabrėždamas, kad *ekstensyvumą* jis supranta kaip galimą tikrovės sričių sumavimą, autorius atskleidžia, kad tik *hiperintensyvi* analizė (t. y. analizė, išimtinai nukreipta į savybių esmę, o ne į gamtinę jų prigimtį) leidžia padaryti išvadą, kad globaliu požiūriu kokia nors savybė F yra *esminė* savybė, jeigu ji visada išimtinai reiškiasi kaip „daiktas sau“ arba yra fundamentali savybė. Tiesa, autorius daro daug išlygų, taip pat klausia, kaip „objektas pats sau“ gali būti suprastas vartojant *fundamentalių savybių* sąvoką, tačiau išreiškia viltį, kad būtent *hiperintensyvi* vertybių analizė gali pagrįsti *esminių* vertybių egzistenciją.

⁶ Analizuodamas *demokratijos vertybes* fenomenologinį metodą taikė ir M. Briedis (2009).

Mūsų manymu, grįsti vertybių erdvėlaikio kaitą ir toje kaitoje *esminių* vertybių „išlikimą“ galima naudojantis ir *sinergetikos* įžvalgomis. Jas jau esame plačiai išanalizavę (Kanišauskas 2008; 2013), todėl čia pateiksime tik svarbiausius teiginius.

Sinergetiniai dėsningumai yra *universalūs*. Jiems „paklūsta“ ne tik gamtiniai procesai, bet ir socialiniai, net dvasiniai (be abejo, kiekviename įvardytame tikrovės lygyje egzistuoja tam tikra tik jam būdinga specifika). Žmogiškasis (arba gyvenamasis) pasaulis ir *žmogiškų vertybių* kaita irgi „paklūsta“ sinergetiniams dėsningumams: a) viskas kinta ir vertybių kaita yra neišvengiama; b) kartkartėmis neišvengiamai vyksta „vertybinės krizės“ (bifurkacijos, katastrofos); c) vertybių kaita yra intencionali (orientuota į ateitį, į tai, kas sinergetikoje vadinama „keistaisiais atraktoriais“; d) joje net ir didžiausių krizių metu išlieka tam tikras pastovus elementas, kuris ir vadinamas *esminėmis* (sunkiai artikuliuojamomis) *vertybėmis*.

Pastarasis (d) teiginys išplaukia iš net eksperimentais nustatyto empirinio fakto, kad sinergetinius procesus lemia grįžtami ryšiai, adaptacija ir *pradinė programa* (Kanišauskas 2008: 74–77). Tai, kas vadinama *pradine programa*, yra vadinama ir *operaciniu uždavumu*, nulemiančiu bet kurios sudėtingos sistemos *saviidentiteto išlaikymą*. Tai drąsiai galima pavadinti ir *genetiniu* bei *socialiniu kodais* (Kanišauskas 2013: 178–190). *Pradinės programos* terminas yra labai artimas ir tam, ką R. M. Baderis savo *esminių vertybių* sampratoje vadino *paternais*, o A. Mickūnas – *archė*. Tad tai, ką daugelis aksiologų vadino ir vadina *esminėmis*, arba *savaiminėmis* (nors ir sunkiai apibrėžiamomis), *vertybėmis*, galima įvardyti ir *pradine vertybine programa*, dėl kurios kilmės ir esmės galima diskutuoti, bet kuri egzistuoja. Tokia išvada peršasi teigiant, kad ir vertybių kaita paklūsta sinergetiniams dėsningumams.

Svarbiausias galimas priekaištas pastarajai koncepcijai – joje įžvelgiamas redukcionizmas (paprastai sakant, klausiamo, ar teisėta yra gamtamokslines teorijas taikyti socialiniams reiškiniams). Jau matėme (Kanišauskas 2013: 106–128), kad redukcionizmas gali būti redukuotas, t. y. suprantamas kur kas plačiau ir giliau nei klasikinis redukcionizmas. Pridursime, kad sinergetinės įžvalgos socialinių reiškinių tyrimams naudojamos jau gana seniai ir teikia praktinę naudą.

IŠVADOS

1. Visose vertybių teorijose, nepaisant kartais itin skirtingo jų grindimo, greta instrumentinių (atributyvinių) vertybių yra postuluojamoms ir sunkiai artikuliuojamos *esminės* vertybės.

2. Jų objektyvų egzistavimą bandoma pagrįsti ne tik metafizinėmis įžvalgomis, bet ir šiuolaikine filosofine refleksija (fenomenologija, analitine filosofija).

3. Jau vien šie nuolatiniai bandymai rodo, kad iki šiol išlieka gilus įsitikinimas (ar bent tikėjimas), kad nuolatinėje vertybių kaitoje išlieka kažkas pastovaus, ir tai grindžia pačią vertybių sampratą.

4. Šį įsitikinimą grindžia ir universalią dimensiją turinti sinergetika. Tai, ką daugelis aksiologų vadino ir vadina *esminėmis*, arba *savaiminėmis* (nors ir sunkiai apibrėžiamomis), *vertybėmis*, galima pavadinti ir *pradine vertybine programa*, dėl kurios kilmės ir esmės galima diskutuoti, bet kuri egzistuoja.

Gauta 2014 04 28

Priimta 2014 07 04

Literatūra

1. Adomonienė, A.; Astromskienė, A. 2013. „Connection of Youth Entrepreneurial Activity and Value Principles“, *Viešoji politika ir administravimas* 12(3): 470–482.
2. Ajeris, A. 1989. „Etikos ir teologijos kritika“, in *Gėrio kontūrai. Iš XX a. užsienio etikos*, sud. B. Kuzmickas. Vilnius: Mintis, 97–106.

3. Aramavičiūtė, V. 2005. „Vertybės kaip gyvenimo prasmės pamatas“, *Acta Pedagogica Vilnensia* 14: 18–27.
4. Arimavičiūtė, M. 2005. *Viešojo sektoriaus institucijų strateginis valdymas*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas.
5. “Axiology”, in *Encyclopedia Britannica*. Prieiga per internetą: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/46184/axiology> [žiūrėta 2014 01 19]
6. “Axiology: A Theory of Value”, in *The Research Institute for the Integration of World Thought*. Prieiga per internetą: www.unification-thought.org/eut/eut04/html [žiūrėta 2014 01 21]
7. Bader, R. M. 2013. “Towards a Hyperintensional Theory of Intrinsicity”, *The Journal of Philosophy. Special Issues Available* CX(10): 525–563.
8. Bond, E. J. 2001. “Value, Concept of...”, *Encyclopedia of Ethics* (second edition) III. New York, London: Routledge, 1745–1750.
9. Briedis, M. 2009. “The Cure for Civiliter Mortuus: Complementary Values of Phenomenology and Democracy”, *Santalka: Filosofija, Komunikacija* 17(1): 20–28.
10. Carson, T. J. 2007. “Axiology, Realism and the Problem of Evil”, *Philosophy and Phenomenological Research* LXXV(2): 349–368.
11. Daukšas, D. 2013. „Etninio ir nacionalinio identiteto raiška ribinėse zonose: antropologinė perspektyva“, *Filosofija. Sociologija* 24(4): 179–186.
12. Degutis, A. 2014. *Kaip galima liberalizmo tironija*. Vilnius: Naujoji Romuva.
13. Edel, A. 2001. “Value, Theory of...”, *Encyclopedia of Ethics* (second edition) III. New York, London: Routledge, 1750–1753.
14. “Formal Axiology”. Prieiga per internetą: <http://www.cleardirection.com/docs/axiology.asp> [žiūrėta 2014 01 21]
15. Fromm, E. 2008. *Pabėgimas nuo laisvės*. Kaunas: Verba vera.
16. Hartmann, N. 2001. *Filosofijos įvadas*. Vilnius: Pradai.
17. Heidegeris, M. 1992. *Rinktiniai raštai*. Vilnius: Mintis.
18. Hurka, T. 2006. “Value Theory”, in *The Oxford Handbook of Ethical Theory*, ed. David Copp. Oxford: University Press, 357–369.
19. Janušauskaitė, G. 2008. „Gyvenimo kokybės tyrimai: problemos ir galimybės“, *Filosofija. Sociologija* 19(4): 34–44.
20. Kanišauskas, S. 2013. *Filosofinės socialinio modeliavimo problemos: teorija, praktika, siekiai, vertybės*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas.
21. Kanišauskas, S. 2011. Transdisciplininis projektas: proveržis į mokslų ir praktikos sintezę?, *Problemos* 80: 107–115.
22. Kanišauskas, S. 2008. *Sinergetinio pasaulėvaizdžio kontūrai. Moksliniai ir filosofiniai aspektai*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas.
23. Kardelis, N. 2012. „Judantis amžinybės atvaizdas: laikas ir jo veidai Platono filosofijoje“, *Athena. Filosofijos studijos* 8: 11–36.
24. Kardelis, N. 2006. „Suvaržančios ir išlaisvinančios ribos: ribos ir beribiškumas senovės graikų ir šiuolaikinėje filosofijoje“, *Athena. Filosofijos studijos* 1: 12–27.
25. Kuzmickas, B. 2013. *Vertybės kultūrų kontekstuose*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas.
26. MacIntyre, A. 2012. *Marksizmas ir krikščionybė*. Vilnius: Demos.
27. MacIntyre, A. 2000. *Trumpa etikos istorija*. Vilnius: Charibdė.
28. McGregor, S. L. T. 2014. “Transdisciplinary Axiology: To Be or Not to Be?” Prieiga per internetą: <http://integralleadershipreview.com/3388-transdisciplinary-axiology-to-be-or-not-to-be/> [žiūrėta 2014 01 21]
29. Mickūnas, A. 2012. *Social Value and Individual Worth*. Vilnius: Mykolas Romeris University.
30. Mickūnas, A. 2008. “Transcendental Ground of All Values”, *Filosofija. Sociologija* 19(3): 38–48.
31. Mickūnas, A.; Stewart, D. 1994. *Fenomenologinė filosofija*. Vilnius: Baltos lankos.
32. Mitrikas, A. 2008. „Svarbiausios gyvenimo vertybės šių dienų pasaulyje“, *Filosofija. Sociologija* 2: 40–45.
33. Mizinska, J. 2007. “Success: A Value or a Pseudo-value”, *Filosofija. Sociologija* 18(1): 17–23.
34. Patapas, A.; Labenskytė, G. 2011. „Organizacinės kultūros ir vertybių tyrimas N apskrities valstybinėje mokesčių inspekcijoje“, *Viešoji politika ir administravimas* 10(4): 589–603.
35. Pruskus, V. 2012. „Politinės paslaugos kaip vertybės kūrimo ypatumai komunikacijos kontekste“, *Santalka: Filosofija, Komunikacija* 20(2): 117–125.
36. Rubavičius, V. 2010. *Postmodernusis kapitalizmas*. Kaunas: Kitos knygos.

37. Smith, R. K. 2014. "Axiology and Attorney Compensation". Prieiga per internetą: <http://www.zeroriskhr.com/pdfs/support/hidden/clients/samples/axiology-and-attorney-compensation.pdf> [žiūrėta 2014 01 21]
38. "The Science of Axiology". Prieiga per internetą: <http://www.valueinsights.com/axiology3.html> [žiūrėta 2014 01 24]
39. "Value Theory". 2012, in *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Prieiga per internetą: <http://plato.stanford.edu/entries/value-theory/> [žiūrėta 2014 02 26]
40. Vasiliauskas, R. 2005. „Vertybių ugdymo teoriniai ir praktiniai aspektai“, *Acta Paedagogica Vilnensia* 14: 8–17.
41. Абушенко, В. Л. 2014 "Аксиология", in *Энциклопедия современной эзотерики*. Prieiga per internetą: www.ariom.ru/wiki/Aksiologija [žiūrėta 2014 02 25]
42. Розов, Н. С. 1998. *Ценности в проблемном мире: философские основания и социальные приложения конструктивной аксиологии*. Новосибирск: Изд-во Новосибирского ун-та.
43. Шохин, В. К. 2001. "Аксиология", in *Новая философская энциклопедия*. Москва: Мысль. Prieiga per internetą: <http://iph.ras.ru/elib/0086.html> [žiūrėta 2014 01 09]

SAULIUS KANIŠAUSKAS

Values space-time: the problem of changing and stability

Summary

The paper analyses the space-time dimension of values, which is understood as dispersion of values in time and space. Here the space is considered to be not only as "a map of values" but also as the third dimension – "the depth of values" and their gradual structure. Furthermore, the paper investigates their change in time and maintains that in classical and modern axiology along with instrumental and systemic values, there are intrinsic values which seem to retain their identity. The question is posed in what way we can explain and ground this. Along with the answers within the framework of phenomenological reflexion and analytics, the paper presents a new perspective which is based on the synergetic paradigm of the transdisciplinary character. According to this view, reality submits to unanimous collective nonlinear processes. In synergetics, the notions of the gradual (hierarchical) understanding of reality and emergent evolution are normally implied. The human world and human values also "obey" the laws of synergetics. It has to be noted that synergetic processes are determined by three major factors: a) initial programme; b) feedback relationship; c) adaptation. The initial programme, also called operational closure, determines maintenance of self-identity of any complex system. This operational closure is likely to condition that during the "crises of values" a stable element of intrinsic values which are articulated with difficulty seems to continue to exist.

Key words: space-time, values, intrinsic values, change and stability, synergetics